

ЦИВІЛЬНА ПРАВОВІДНОСТІСТЬ КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА В ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Андрій ГОЛОВАЧ

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Михайло ГЕРЕВИЧ

*доктор філософії з галузі «Право»,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Одним із найбільш дискусійних питань права Стародавнього Риму є питання появи колективних суб'єктів, як учасників цивільних відносин, та їх правоздатності. Так, багато науковців, описуючи з історико-правових позицій еволюцію юридичних осіб, вказують на їх появу ще в часи Стародавнього Риму¹, а інші їм заперечують². Дискусію «за» і «проти» юридичних осіб у часи римського права чудово проілюстрував Ю.М. Жорнокуй у своїй науковій статті³.

Важливим досягнення римського права стала розробка поняття «правоздатності», хоча спеціального терміну, який б її закріплював не існувало (найближчим поняттям, яке відповідало сучасному розумінні правоздатності був термін «сарит») ⁴. Правоздатність розумілося як схильність мати права та обов'язки. Значення правоздатності полягало в тому, що саме вона надавала суб'єкту можливості, передбачені приписами правової норми, перетворюючи її зміст у життя. Якщо

¹ Гузья А. Н. Древнеримские коллегии как прототип современных юридических лиц. *Очерки права компаний : сб. ст. / отв. ред. И. В. Спасибо-Фатеева.* Харьков: ЭКУС, 2019. С. 101-115.

² Зозуляк О. Непідприємницькі юридичні особи як суб'єкти цивільного права: теоретичний та практичний аспекти: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. 432 с.

³ Жорнокуй Ю.М. Римське право про юридичну особу: pro et contra. *Право і безпека.* 2022. №3(86). С. 81-91.

⁴ Основи римського приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.

фізична особа («persona») розглядалася класичним носієм правоздатності у сфері цивільного обігу, а в ряді випадків такі висновки можна було зробити щодо рабів («servi»)³, то стосовно колективних суб'єктів у римському праві зробити однозначні висновки було неможливо. У цьому контексті необхідно дивитися чи були адресатом юридичних норм у сфері цивільного обігу колективні суб'єкти.

До колективних суб'єктів у Стародавньому Римі відносили державу та організації. Держава, яку могли називати «populus Romanus» (римське суспільство), «municipia» (міста), «coloniae» (колонії) володіла правоздатністю у сфері публічного права. Будучи політичним організмом, такий стан справ не піддавався сумніву. Як вказує італійський дослідник римського права Чезаре Санфіліппо, держава могла вступати у цивільних обіг та бути суб'єктом приватного права (ius privatum)⁶. Наприклад, держава могла володіти рабами, які створювали для неї речі, власником яких вона ставала; держава могла бути спадкоємцем (хоч і не одразу – *Aut.*); могла бути вигодоодержувачем за легатами тощо. Спільним між фізичною особою («persona») та державою було те, що вони розглядалися стародавніми римлянами як природні суб'єкти, тобто такі, що існували з самого початку, весь час, а тому за державою у римському праві визнавалася правоздатність у сфері цивільного обігу. Реалізовували правоздатність у сфері цивільного права від імені держави римські магістрати, що здійснювали управління таким майном в інтересах всього народу.

Організації, як об'єднання людей, мають тривалу історію. Поєднуючи фізичну та інтелектуальну працю, фінансові та інші матеріальні ресурси, можна досягнути поставленої цілі набагато швидше, ніж це зробить одна людина. Тому нічого дивного не має в тому, що про приватні об'єднання людей вже згадується в Законах XII таблиць (V ст. до н.е.). Зокрема, *sodalitates* або *collegium*, релігійного чи ремісничого характеру⁷. Але такі об'єднання людей у республіканський період ще не привели до появи самостійного (колективного) суб'єкта в цивільному праві. Так, власність подібних об'єднань належала її членам; самостійної власності в об'єднання не існувало, як і можливості подавати позови до суду. За шкоду, завдану членами таких об'єднань, останнє не несло майнової відповідальності, оскільки контрагенти вступали в ділові відносини з членами такого об'єднання, а не самим об'єднанням.

Пізніше римські юристи на прикладі публічних об'єднань людей звертають увагу, що не у всіх випадках члени такого об'єднання можуть реалізувати право власності щодо майна цього об'єднання. Наприклад,

³ Головач А.Й. Винятки з принципу «servi res sunt» у праві Стародавнього Риму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Випуск 01. С. 169-173. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/323442/313661> (дата звернення: 25.03.2025)

⁶ Cesare Sanfilippo. *Istituzioni di diritto romano*. Rubbettino, 2002. 424 p.

⁷ *Leges XII tabularum*. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 25.03.2025)

Марціан вказує, якщо община (*universitatis*) володіє рабом, то це не означає, що кожен член такої общини має певну частку на такого раба (Dig. 1.8.6.1)⁸. Звідси, вихід з *universitatis* не дає право члену общини вимагати його частку майна; як і смерть члена общини не дає право його спадкоємцям цю частку успадковувати. Подібні дії (вихід із общини, включена до общини нового члена тощо) жодним чином не будуть впливати на існування такого колективного суб'єкта як *universitatis*. Так зародилася ідея щодо майна організації, відмінного від майна її членів, що розглядається характерною ознакою сучасної юридичної особи. Крім того, даний приклад вказує на існування у приватному праві колективного суб'єкта, відмінного від «*persona*». Як зазначав Ульпіан, борги об'єднання («*sicut municipium*») не є боргами окремих його членів, і права об'єднання аж ніяк не належать окремим членам об'єднання (Dig. 3.4.7.1-2)⁹.

Але римські юристи не могли повністю абстрагуватися від «*persona*», описуючи цивільну правоздатність публічних організацій (напевно, в силу того, що вони виступали об'єднанням людей), а тому говорили, що організація діє замість особи (*personae vice*) чи замість окремих осіб (*privatorum loco*). У цьому можна вбачати джерело теорії фікції, що наразі найкраще пояснює природу юридичної особи в сучасному цивільному праві. Хоча вказана теорія була розроблена в XIX ст. Фрідріхом Карлом фон Савіньї¹⁰, свою назву отримала від римського папи Інокентія IV в 1245 р., що добре знався на римському та канонічному праві, оскільки до обрання на папську посаду працював юристом.

Визнання за публічними організаціями (у першу чергу міськими общинами) можливості вступати у цивільні відносини стало важливою гарантією їх майнової самостійності та забезпечувало право на самоуправління. Пізніше такий стан справ (цивільна правоздатність) був поширений на приватні організації («*collegia*») по мірі того, як публічні організації все частіше почали вступати в цивільні відносини та спори з *private persona* як одна із сторін договору чи судової справи відповідно.

Незважаючи на уявлення про колективного суб'єкта у цивільному праві, повноцінного інституту юридичної особи в праві Стародавнього Риму так і не було сформовано. Зокрема, римське право не визнавало відповідальність общини за дії її представника: позов можна було подати проти представника, а не общини. Тим не менше, головною заслугою римського права стало запровадження ідеї колективного суб'єкта в цивільному праві з своєю цивільною правоздатністю, який протиставляється фізичній особі.

⁸Dig. 1.8.6.1. De divisione rerum et qualitate. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml> (дата звернення: 25.03.2025)

⁹ Dig. 3.4.7.1. Quod cuiuscumque universitatis nomine vel contra eam agatur. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest3.shtml> (дата звернення: 25.03.2025)

¹⁰ Savigny, F. System des heutigen romischen Rechts. Berlin: Veit, 1840. 236 p.